

**Мотив національного сорому
в романі П. Куліша "Чорна рада"
та історіософських поемах Т. Шевченка періоду "трьох літ"**

Стаття присвячена порівняльному аналізу поетики "національного сорому", її біблійних інтенцій в історіософських поемах Т. Шевченка періоду "трьох літ" та романі П. Куліша "Чорна рада".
Ключові слова: поетика, історіософські поеми, "національний сором", біблійні інтенції, символ, жанр, стиль.

Статья посвящена сравнительному анализу поэтики "национального стыда", ее библейских интенций в историсофских поэмах Т. Шевченко периода "трех лет" и романе П. Кулиша "Черная рада".
Ключевые слова: поэтика, историсофские поэмы, "национальный стыд", библейские интенции, символ, жанр, стиль.

The article is dedicated to comparative analysis of "national shame's" poetic, it's Bible intents in the historiosophic poems of T. Shevchenko during "the third years" period and in the P. Kulish's novel "The Commoners' Council".

Key words: poetic, historiosophic poems, "national shame", Bible intents, symbol, genre, style.

Історіософські поетичні твори Т. Шевченка періоду "трьох літ" (1843–1847 рр.) "Розрита могила" (1843), "Чигрине, Чигрине..." (1843), "І мертвим, і живим..." (1845), "Великий льох" (1845) та роман П. Куліша "Чорна рада" (1843–1846 рр.) написані, по суті, майже одночасно. Саме на ці роки припадає й особисте знайомство письменників, і активні їх подорожі Україною з метою збирання фольклору, вивчення історичних та архітектурних пам'яток, соціального та національного життя українського народу. Письменники глибше усвідомлюють свою роль у процесі духовного відродження нації. Це був період, коли історіософія Т. Шевченка та П. Куліша мала чи не найбільше точок дотику. Т. Шевченко поступово відходив від суцільної ідеалізації козацького минулого, а П. Куліш ще остаточно не зруйнував романтичний козакофільський міф. Осердям історіософії обох письменників стає осмислення проблеми національного та соціального розбрату українського народу як однієї з найвагоміших внутрішніх причин, яка призвела до національної катастрофи. Цей мотив різкої та відвертої національної само-

критики І. Дзюба називає мотивом "національного сорому" [1, с. 28]. Усвідомлення актуальності проблеми національної роз'єднаності, її наріжного, ключового місця для подальшого розвитку України зумовлює звернення письменників до Біблії як найвищого авторитету для вираження власних правильних суджень. Отже, новизна нашого дослідження полягає у спробі порівняти різноманітні художні вияви біблійних інтенцій історіософських поем Т. Шевченка періоду "трьох літ" та роману П. Куліша "Чорна рада".

Це насамперед стосується образу автора, оповідача, його сакрального профілю. Спостерігається тенденція до трактування свого особливого призначення як людини, котра наділена багатою духовністю, винятковим даром найглибше відчувати національну загрозу та передвіщати майбутнє, підніматись над часом земним, тлінним, прозирати у час вічний, трансцендентний, тобто бути пророком. У період "трьох літ" Т. Шевченко як поет символічно ідентифікує себе з образами давньоєврейського пророка Єремії, іудейського царя Давида, юродивого. До рукописної збірки "Три літа" (1845–1846) Т. Шевченко бере цитату з "Плачу Єремії", а на титульній сторінці зображує портрет давньоєврейського пророка.

Як і біблійний Єремія, Т. Шевченко здійснює архетипний плач за Україною, яка не виявляє ознак життя [2]. Вона спить, люди в ній оглухли, понімили. Образ України-Руїни передають метафори: "Бур'яном укрилась, цвіллю зацвіла", "в дупло холодне гадюк напустила". Функція ритуального плачу-голосіння полягає в полегшенні переходу покійника із одного буття в інше, вічне, духовне. Шевченко також неодноразово наголошує на відроджувальній функції його слова-сліз, які зійдуть, зродять "ножі обоюдні",

Розпанахають погане,
Гниле серце, трудне...
І вицідять сукровату,
І наллють живої
Козацької тії крові,
Чистої, святої!!! [2, т. 1, с. 255]

Отже, поетичне слово повинно вилікувати народну душу, оздоровити українську духовність, запліднити її визвольними козацькими традиціями.

Свою відданість ідеї відродження України Шевченко трактує як юродивість (божевілля, дивацтво з точки зору пересічних людей). Однак юродивим "у християнській традиції називали людей, котрі брали на себе з любові до Бога та ближнього один із подвигів благочестя – т. зв. юродство. Такі люди не лише з власної волі відмовлялися від

будь-яких благ та вигод земного життя, а їй удавали божевільну людину, котра не визнає ні пристойності, ні почуття сорому. Таким чином вони, незважаючи ні на що, говорили правду в очі сильним цього світу, викривали несправедливість". У такому значенні Т. Шевченко вживає слово "юродивий" у поемі "Сон (У всякого своя доля...)". А у вірші "Чигринне, Чигринне..." це слово постає у значенні того, "хто пізнав правду, яка несе страждання, і не відмовився від неї" [4, с. 30–31]:

І я, юродивий, на твоїх руїнах
Марно сльози трачу,
Заснула Україна...(с. 255).

Переспівуючи псалми давньоєврейського царя Давида (десять творів), Шевченко шукав у них настрої, суголосні своєму духовному стану. І серед них – мотив міжлюдської злагоди, взаєморозуміння. У переспіві 132 Псалму Т. Шевченко наголошував: "Чи є що краще, лучче в світі, // Як укупі жити, // З братом добрим добро певне // Познать, не ділити?" (с. 363).

П. Куліш у романі "Чорна рада" свою історіософську позицію вкладає насамперед в уста Божого чоловіка, юродивого курінного отамана Кирила Тура та священника-полковника Шрама. Ще перший рецензент роману М. Костомаров інтерпретував образи Божого чоловіка та Кирила Тура як типи "усвідомлення земної марності" [5, с. 3]. Вони (особливо Божий чоловік) вивисшуються над земними пристрастями. Творче осяяння кобзаря П. Куліш по-романтичному трактує як божественне одкровення, розмову з Богом: "Співаючи пісню, од серця голосить і до плачу доводить, а сам підведе вгору очі, наче бачить таке, чого видючий зроду не побачить" [6, с. 12], "ясен був на виду, мов душа його жила не на землі, а на небі", "просіяв якимсь світом" (с. 12) тощо. Кирило Тур, як і поет Шевченко, є юродивим. Він обрав нелегкий шлях до Бога, викликає осуд і нерозуміння з боку людей. І лише наодинці та у хвилини найбільшого душевного та фізичного болю він розкриває свою справжню сутність як надзвичайно віруючої людини, котра духовну силу черпає з Божого слова. Кирило Тур цитує біблійні псалми, пристрасно молиться. Д. Чижевський наголошує: "І правдиве християнство Божого чоловіка і "юродство" Кирила Тура – вираз того самого внутрішнього прагнення до Бога..." [7, с. 422].

Сакральності позиції Шрама надають його становище священника, проповіді Божих заповідей, які він поширює серед народу, прихильників чорної ради. П. Куліш називає його "сіятелем по ниві" (с. 139), пробуджуючи асоціації з євангельською притчею про Ісуса Христа-сіяча. Натомість образ писаря Вуяхевича, який збурював народні маси, дияволізується. П. Куліш пише: "... може б, Шрам і до кінця козаків

утихомирив; так, отже, як за тим сіятелем по ниві, так і за Шрамом паволоцьким слідом ходив диявол і всівав плевели в пшеницю. А той диявол не хто був, як полигач Брюховецького – Вуяхевич" (с. 139).

Шевченко і Куліш актуалізують жанри, що мають біблійну генезу. Шевченко працює в жанрі послання ("І мертвим, і живим..."), містерії ("Великий льох"), переспівує біблійні псалми ("Давидові псалми"), творчо використовує традицію біблійного плачу ("Розрита могила", "Чигрине, Чигрине"). Твір П. Куліша "Чорна рада" можна назвати романом-притчею, оскільки у ньому дуже сильний морально-філософський струмінь, сюжет розвивається параболічно, а образи набувають символічного змісту. Вустами Якіма Сомка П. Куліш наголошує на дидактизмі сюжету з національної історії про чорну раду: "Може, се тільки на науку мирові і пустив Господь Україну в руки харцизякам. Не можна, мабуть, інше, як тільки горем да бідую, довести людей до розуму" (с. 166).

Стиль творів обох письменників насичений біблеїзмами, старослов'янізмами. На думку І. Дзюби, Т. Шевченкові "довелося творити високий патетичний стиль нової літературної мови" [8, с. 286–286], "українізувати" церковнослов'янізми, адже такої практики не знали попередники-романтики. І. Дзюба звертає, зокрема, увагу на такі словоформи, що вживаються в поезії Т. Шевченка: беззаконіє, благий, благодать, блажен, внемліте, розлюбить, воістину, враг, десниця, крамола, лепта, жестокосердіє, заповідь тощо. Цю практику розбудовує і П. Куліш, який теж активно насичує свій твір церковнослов'янізмами на кшталт враг, яко, блаженні, окаянні та ін.

Т. Шевченко саме в період "трьох літ" активно використовує епіграфі біблійного походження. У них сконцентрована історіософська суть творів. Так, у поемі "І мертвим, і живим..." біблійні рядки епіграфа суголосні з ідеєю твору, який засуджує лицемірну любов українських лібералів до інших народів, зневажання найріднішого: "Аще кто речете, яко люблю Бога, а брата своего ненавидить, ложь есть" (Соборное послание Иоанна. Глава 4) (с. 20). У поемі "Великий льох" біблійним епіграфом автор виражає біль за принизливе становище України в світі, яка перетворилась на посміховисько для інших народів: "Положилъ еси насъ [поношеніє] сосѣдомъ нашимъ, подражаніє и порганіє сущымъ окрестъ насъ. Положилъ еси насъ въ притчу во языцехъ, покиванію главы въ людехъ" (Псалом 43. Ст. 14 и 15) (с. 314).

Важливою ознакою стилю роману П. Куліша, його релігійного пафосу є біблійні цитати старослов'янською мовою, переважно виділені автором у тексті графічно. Так, полковник Шрам говорить ніби до себе: "Вскую прискорбна еси, душе моя, і вскую смущаеш мя? Уповай на Господа!" (с. 61).

Письменники постійно "підживлюють" метафізичний дух творів надзвичайно частим вживанням слів "Бог", "Божий", "Господь", "Ісус Христос", "спаситель", "сила небесная" тощо.

З проблемою національного розбрату пов'язана розробка письменниками низки біблійних мотивів. Це насамперед мотив апокаліпсису, катастрофи через порушення божих заповідей та неодмінну покару за це. У творах обох авторів домінує відчуття хаосу, що у християнській традиції є символом розладу в богоданому порядку. Цей хаос спричиняється людським гріхом. В обох письменників цей гріх постає як відступ не тільки від Божих заповідей, а й національних святощів. У поемі Т. Шевченка "І мертвим, і живим..." автор подає своєрідний "ресстр" гріхів сучасників – панів-лібералів. Вони, зокрема, нехтують християнськими цінностями ("Господа зневажають"), втратили почуття любові до ближнього, до свого народу ("Людей запрягають В тяжкі ярма", "І знову шкуру дерете / З братів незрячих, гречкосіїв"), зневажають рідну мову, не знають власної історії. Національний розбрат сягає апокаліптичної межі:

Схаменіться! Будьте люди,
Бо лихо вам буде.
Розкуються незабаром
Заковані люде,
Настане суд, заговорять
І Дніпро, і гори!
І потече сторіками
Кров у синє море
Дітей ваших... і не буде
Кому помагати.
Одцурається брат брата
І дитини мати.
І дим хмарою заступить
Сонце перед вами,
І навіки проклянетесь
Своїми синами! (с. 349–350).

Символом національного та соціального розбрату в поемі "Великий льох" стають творчо трансформовані біблійні образи Каїна та Авеля, ворон. Українська ворона хизується навіть перед російською і польською воронами ницістю вчинків проти свого ж народу і з радістю повідомляє про народження двох близнят Іванів. На думку Ю. Барабаша [9, с. 70], це народження можна тлумачити як знак розщеплення єдиного національного організму. Тому й "регочеться" божевільним сміхом мати-Україна.

У романі П. Куліша теж постає картина національної деградації. Козаки "забули й страх Божий" (с. 48), захоплені "мізерною пихою" (с. 46), прагнуть влади, багатства, почестей ("почали козаки жити на лядський кштат із великої розкоші" (с. 47), "золото того наробило, що безбожний харцизяка став їм у повазі, а щира душа мусить погигати" (с. 57). Нема єдності ні між соціальними верствами (міщанами, селянами, козаками), ні всередині кожної верстви, ні в середовищі козацької старшини, охопленої жадобою влади. "О, ненаситная жадоба старшиновання!" – з бодем вигукує Сомко. "... гетьманською булавою почали ігратись, мов ціпком" (с. 42), – в унісон твердить Шрам.

Козаки втратили честь, славу, єдність ("жодного ладу між козаками", "кожен себе гледить, аби йому було добре"). Як непростимий гріх у романі трактується те, що українці забули заповіді Б. Хмельницького "Усім одно стояти". Ось чому чорну раду полковник Шрам і сприймає як український апокаліпсис: "Наступає страшна година: перехрестить, мабуть, нас Господь ізнов огнем да мечем" (с. 42).

І в Шевченка, і в Куліша по-біблійному символічного значення набуває чорний колір, пов'язаний з диявольським началом. Він стає символом духовного убозтва, осквернення високого. У поемі Т. Шевченка "Великий льох" три чорні ворони (українська, російська і польська) є символом ворожих у кожній нації сил. У П. Куліша "чорна рада" – не тільки назва конкретної історичної події, а й образ символ духовної ницості. На чорну раду, наголошує П. Куліш, "позлазилась до Іванця сама погань з України, а добрі люде не пойняли гольтіпакам віри" (с. 166). Як синонімічні вирази вживає П. Куліш слова "чорний люд", "темний люд", "темнота", увиразнюючи цим символічний зміст слів. "Біднії, сліпородженнії ви діти! – сказав їм крізь сльози Шрам. – Нехай Господь змилується над вашою темнотою" (с. 99). Або: "Темний люд закарбував собі в голови кармазини да нашійники" (с. 102), "чорний люд збирається під Ніжень" (с. 114). Чорну раду полковник Шрам називає "похмурною годиною" (с. 136) тощо. Образам Брюховецького, Вуяхевича, збірному образу переможців на чорній раді П. Куліш надає рис диявола.

Чорна рада 1663 р. П. Куліш символічно трактує як недобру справу, вчинену людьми, що втратили в серці Бога і національні цінності. Ця символіка особливо виразно прочитується у біблійній цитаті (Псалом І, ст. 1), укладений у вуста Кирила Тура: "Хотілось би чоловікові не стояти на путі грішників, не ходити на совіт нечестивих (виділення наше. – О. М.), не сидіти на судилищі губителів, так що? Не всякому рівнятись із Божим Чоловіком" [с. 131].

Який же вихід із цього хаосу пропонують письменники?

Як можливий варіант виходу вони прочитують силовий варіант розлюченої черні, збройний самосуд. Але якщо Шевченко таким варіантом тільки погрожує ("Розкуються незабаром заковані люде..."), то П. Куліш змальовує це як факт, що вже відбувся. Шевченко застерігає від можливої революції, а П. Куліш на прикладі з історії доводить безперспективність вирішення проблем національного і соціального силовою варіантом. І Шевченко, і Куліш по-християнськи закликають до братнього порозуміння. Насамперед до виявлення в кожній людині християнської любові. У поемі Шевченка "І мертвим, і живим..." звучить заклик до панівних верств стати людьми ("Умійтеся! Образ Божий Багном не скверніте"), полюбити матір-Україну ("бо хто матір забуває, Того Бог карає..."), не цуратися свого національного коріння (знати "Чиї сини? Яких батьків? Ким? За що закуті?"), відкинути аристократичні амбіції і поєднатися з простим народом в ім'я існування самої України:

Обніміте ж, брати мої,
Найменшого брата –
Нехай мати усміхнеться,
Заплакана мати...(с. 353–354).

Саме національна згода стане запорукою волі України, реабілітації її "доброї слави".

І світ ясний, невечерній
Тихо засіяє...
Обніміться ж, брати мої.
Молю вас, благаю! (с. 354).

У цих останніх рядках із біблійним дискурсом знову ж таки пов'язані слова "молю", "невечерній", "тихо засіяє". "Молю" – похідне слово від "молитва", що означає пристрасне прохання найсокровеннішого, духовного (Т. Шевченко у вірші "Муза" призначення свої поетичної творчості вбачав у тому, щоб "Молитву діяти до краю"). Вживання слова "невечерній" у поемі "І мертвим, і живим..." типологічно близьке до вірша "Світе ясний, світе тихий..." (1860). У ньому, на думку В. Яременка, автор звертається до Бога, а "вираз "світе"... вживається в значенні світла, променистої енергії, а не в значенні світла..." Ці слова відображають давню традицію і походять з агапів – християнських трапез, які називались вечереми любові. Вони починались ввечері із запалювання вечірнього світла, а Ісуса Христа прославляли як невечірнє світло. Церковнослов'янська форма "тихий" ("світ"), "тихо" у Т. Шевченка – це синонім християнської благодаті, християнськості загалом [10, с. 25].

Т. Шевченко у період "трьох літ" ще плекав надію на можливе порозуміння між різними соціальними верствами, на готовність

вищих верств переступити через егоїзм і перейняти патріотизмом. Саме тому Т. Шевченко у заголовку подає романтичну, консолідуючу концепцію нації як суто духовної єдності людей: "І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм в Україні і не в Україні...", а жанр свого твору визначає як "дружнєє посланіє".

Вихід із духовної кризи П. Кулішеві теж бачиться на шляху відродження душі, життя за законами серця. Одним із символічних значень цього образу є у романі езотерична субстанція, через яку відкривається шлях у безкінечне, до Бога. "Треба угодити тільки Богові, а Бог говорить нам через наше серце" (Лист П. Куліша до дружини) [11, с. 158]. Гармонізована Богом душа вносить у світ добро. Саме до творення Добра закликає, як пророк, Божий чоловік. Добро є однією зі складових метафізичної тріади Істина – Добро – Краса. У тлумаченні П. Флоренського, ця тріада висвітлює духовне життя під різними кутами зору. "Духовная жизнь, как из Я исходящая, в Я средоточие имеющая – есть Истина. Воспринимаемая как непосредственное действие другого – она есть Добро. Предметно же созерцаемая третьим как во вне лучающаяся – Красота" [12 с. 132]. Чорна рада в романі Куліша є нагадуванням майбутнім поколінням про небезпеку духовної деградації. Кирило Тур, цитуючи Псалом, з боєм говорить про відсутність прагнення творити добро у своїх "вождів". Вони "мудрі суть, еже творити злая, благо же творити не познаша..." [12, с. 132].

Отже, новаторство Т. Шевченка і П. Куліша полягає в тому, що вони вперше в новій українській літературі почали активно розробляти мотив національного сорому. Обидва письменники єдині в тому, що національний розбрат можна подолати лише через духовне очищення. Людина, чия душа гармонізована Богом, не здатна чинити зло (загальнолюдське чи національне), не може провокувати повторення страшних "чорних рад", чергових українських апокаліпсисів. Біблійні інтенції творів Шевченка і Куліша роблять цю думку по-справжньому глибокою та сакральною.

Література

1. Дзюба І. На вічному шляху до Шевченка / І. Дзюба, Микола Жулинський // Шевченко Т. Повне збір. тв. : у 12 т. – К., 2001.

Т. 1. – 2001. – С. 9–66.

2. Шевченко Т. Повне збір. тв. : у 12 т. / Т. Шевченко. – К., 2001.

Т. 1. – 2001. Далі всі посилання подаються за цим виданням з вказівкою сторінки в тексті.

3. Моціяка О. Поезія Тараса Шевченка як плач / Олена Моціяка // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2012. – Вип. 71. – С. 24–32.

4. Ісіченко І. Християнська агіографія у творах Тараса Шевченка / І. Ісіченко, О. Яковина // Слово і час. – 2003. – № 3. – С. 29–35.
5. Костомаров Н. Рец. на кн. Чорна рада, хроніка 1663 года. Написав П. Куліш / Н. Костомаров. – СПб., 1857 // Современник. – 1858. – Т. ІХVІІ. – С. 3.
6. Куліш П. Твори : у 2 т. / П. Куліш. – К., 1989.
Т. 2. – 1989. – Далі всі посилання подаються за цим виданням з вказівкою сторінки в тексті.
7. Чижевський Д. Історія української літератури / Д. Чижевський. – Тернопіль, 1994.
8. Дзюба І. Тарас Шевченко. Життя і творчість / І. Дзюба. – К., 2008.
9. Барабаш Ю. Тарас Шевченко: імператив України. Історіо- й національно-соціологічна парадигма / Ю. Барабаш. – К., 2004.
10. Яременко В. "І світ ясний, невечерній тихо засіяє..." / В. Яременко // Слово і час. – 2003. – № 3. – С. 24–29.
11. Чижевський Дмитро. Нариси з історії філософії на Україні / Д. Чижевський. – К., 1992.
12. Флоренский П. А. Столп и утверждение Истины / П. А. Флоренский. – М., 1990.
Т. 1. – 1990.